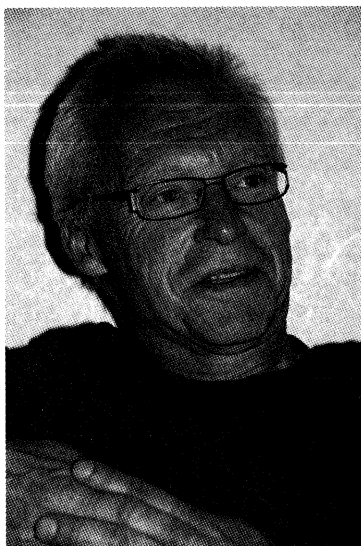

Kulturarv – berättande materialitet

KJELL HANSEN är docent i etnologi och verksam som lärare och forskare dels vid Stockholms universitet, dels vid Sveriges Lantbruksuniversitet i Ultuna. Hans forskning har rört museer, kulturarv och turism; europafrågor; glesbygdfrågor; samt regionala variationer i utnyttjandet av sjukförsäkringen. Hans nuvarande forskning kretsar kring relationerna mellan EU:s landsbygdsprogram och lokala praktiker.

EUROPA

Under de senaste årtiondena har Europeiska Unionen (EU) kommit att spela en allt mer framträdande roll inte bara i det politiska livet, utan också i vardagsliv runt om på kontinenten. Grunden i EU-samarbetet är visserligen i första hand politiskt motiverad, men när de senaste decenniernas intensifierade EU-projekt väckt frågor kring vad det *egentligen* är som ska integreras, har frågan om vad det europeiska kan sägas bestå i också kommit i förgrunden. Inte sällan dyker då den klassiska dubbelhet som är förknippad med Europa upp. Å ena sidan lyfter man fram och värnar om den traditionella Kulturen – Europa som den "fina gamla damen" – men å andra sidan finns även ambitionen att upprätthålla rollen som innovativ och drivande med syftet att bli världens ledande ekonomiska stormakt. Generellt brukar EU betraktas som ett integrationsprojekt och integrationen mellan Europas nationalstater har sannolikt också ökat, bl.a. genom Schengenavtal och EMU men också genom evenemang som Europas kulturhuvudstad. Det går i dag att hävda att "Europa", betraktat som idé och diskurs, lämnat de politiska högtidstalens exklusiva sfär och i stället blivit en del av vardagens liv och samtal. Integrationen äger rum genom politiska och ekonomiska åtgärder men bärs också fram av en stark retorik, som dels målar upp framtidsvisioner och oftast handlar om fred och utveckling, dels skapar berättelser om det förgångna, om historia och kulturarv. Europa framstår och markeras retoriskt som en kontinent som tydligt skiljer sig från andra (Frykman 1999, se även Morley & Robins 1995, Törnqvist 1998). Men samtidigt har såväl den konkreta integrationsprocessen som retoriken kring den lett till en skärpt medvetenhet kring både nationella och regionala

skillnader inom Europa (Hansen 1999). Berättelsen om vad Europa är framträder som en berättelse som kombinerar enhet och mångfald, mobilitet och rotfasthet, förändring och kontinuitet, innovation och historia, modernitet och traditionalism.

Den här typen resonemang rör sig framför allt i politikens och retorikens värld. Men i den mån resonemangen om Europa har någon bäring på européers vardagliga liv, beror det mindre på retorik än på upplevda erfarenheter. Samtidigt är de erfarenheter vi gör i själva verket specifika och utgörs av enskilda händelser på bestämda platser, vid avgränsade tidpunkter. Att vi sedan använder dessa erfarenheter på generaliserande sätt, är delvis en annan sak. Man skulle kunna tala om en dialektik mellan konkreta händelser och generaliserande utsagor och förståelser. Jag avser att göra nedslag i ett par sådana situationer för att kunna diskutera hur och om de kan tänkas utgöra en utgångspunkt för generaliseringar kring *det europeiska*. Vari består det europeiska? Finns det i konkreta, bestämda och verkliga platser någonting som vi kan kalla just europeiskt? Eller finns det europeiska någon helt annanstans?

I linje med detta resonemang kring hur specifika erfarenheter *används* på generaliserande sätt, kommer jag i det följande att diskutera kulturarv som en företeelse, som främst kännetecknas av att den *är* specifik, men *används* generaliserande. I uppfattningarna kring det europeiska spelar såväl lämningar från, som utsagor om, det förflutna en viktig roll. Det europeiska tycks vara förknippat med "medeltid", med feodalism, med små städer med slingrande gator och med borgar i sten (Frykman 2001). Men här finns även inslag av klassisk hellenism och Romarri-

kets storhetstid, liksom av konst-, musik- och litteraturhistoriens stora namn. Problemet med detta, åtminstone ur ett perspektiv som *vill* skapa en gemensam "europeiskhet", är att alla dessa kulturarv är lokaliserade. Det hellenistiska arvet är också grekiskt och atenskt. Mozart är en del av det europeiska arvet, men också knuten till Österrike och Salzburg, osv. Ianspråkstagandet av ett europeiskt kulturarv kan således i varje tillfälle utmanas av andra – nationella, regionala och lokala – anspråk. Varje gång man vill försöka ta tag i "det europeiska arvet", upplöses det i det lokaliserade.

Tveklöst är det så att det nya starka intresset för Europa tillfört ytterligare en dimension till de lokaliserade kulturarvens fält av betydelser (jfr Bauman 1993). Och kanske är det också möjligt att spåra en omvandling inte bara i diskursiv betydelse, utan även i det mer praktiska bruket av företeelser som byggnadsmiljöer och folkkulturens många uttryck i ljuset av en ökad medvetenhet om Europas närvaro. Den europeiska unionens slagord om enhet i mångfald kan därmed undersökas med utgångspunkt i de platser som representerar mångfalden. I den här texten har jag valt ett par sådana platser som utgångspunkt för min diskussion.

Platser i skuggland

Platser bär i sig förgångna intentioner. Det människor önskat och velat finns materialiserat i de fysiska miljöer de lämnat efter sig. Ibland är dessa förgångna intentioner relativt lätta att avläsa. Ibland möter vi miljöer där olika och ibland motstridiga intentioner överlappar varandra och gör det svårt att veta exakt *vilket* förgånget vi rör oss i. Dessa platser hamnar i ett slags skuggland, där intentioner kan vara svåra att upptäcka, antingen därför att det

Bahnhof Friedrichstrasse, Berlin cirka 1930. Illustration ur Berlin. A Photographic Portrait of the Weimar Years 1918–1933, av Thomas Friedrich. London: Tauris Parke Books. 1991.

finns för många, eller därför att man helt enkelt vill glömma.

Under ett besök i Berlin gjorde jag följande anteckning i fältdagboken:

Det är en vacker vårdag och jag står vid kanalen som går längs Schiffbauerdamm, där Humboldtuniversitetets etnologiska institution är belägen. Till höger om mig kan jag skymta de stora kranarna som arbetar med och kring riksdagshuset, till vänster ligger Berliner Ensemble, Berthold Brechts gamla teater. Mitt emot den, på andra sidan kanalen ligger Friedrichstrasse järnvägsstation. Jag står i solen, röker en cigarett och samlar mig inför dagens lektion. På kanalen passerar turistbåtar i en jämn ström och halvt förstrött betraktar jag dem. Guidernas röster når mig genom båtarnas högtalare. Plötsligt hör jag vad de säger. De berättar om det relativt nära förgångna då Bahnhof Friedrichstrasse befann sig precis på gränsen mel-

lan öst och väst. Här gick järnridån. När människor från Västberlin varit över i den östra delen av staden, var det här de tog farväl. Närmare bestämt, kan guiden berätta, gjorde de det på Tränenpalast, Tårarnas palats, en enkel restaurang som fick sitt öknamn av alla de tårar som fälldes här.

Det som serverades är en färdig berättelse som sätter en ganska rörig och föga anslående bit av staden in i ett spännande sammanhang. Berättelsen gör det möjligt för dem som passerar att föreställa sig den smärta som många människor förknippat med just den här platsen. Samtidigt är guidernas berättelse en berättelse om förändring. De berättar om hur det var *förr* och ger oss därmed ett redskap att strukturera tiden. Det goda har segrat, säger

guiderna, utan att behöva uttala orden. Berättelsen är en berättelse *om* tiden, men också en berättelse *i* tiden. Den måste påbörjas, berättas och avslutas under de få minuter det tar för båten att passera stationen. Tidens gång understryks av båtens rörelser nedför kanalen. Berättandet kan ses som en tillfällig omvandling av området kring Bahnhof Friedrichstrasse till ett spår av ett bestämt förflutet. Sådana spår har ofta en potential att kunna brukas som kulturarv – men behöver inte bli använda på det sättet. Min poäng är därmed att *kulturarv* snarare än att ange någon specifik kvalitet vid platsen, företeelsen eller tinget anger en bestämd *användning*. Detta bruk måste givetvis botten i att platsen/företeelsen/tinget kan knytas till det speciella meningsbildande, som kännetecknar ett kulturarv, men det finns ingenting tvingande i en sådan koppling.

Varje plats har många möjliga spår som skulle kunna följas. Friedrichstrasse station tillkom i början av 1880-talet som en del av den nya stadsbanan (Stadtbahn). Som varje guidebok kan berätta (se t.ex. Bartels 1997), började *Stadtbahn* (S-Bahn) byggas under 1800-talets slut för att de nya stadsdelar, som växte fram skulle förbindas med centrum. Från början utnyttjades järnvägens räls men snart byggdes ett eget spårnät. Dessutom kunde banan användas för att transportera trupper, inte minst viktigt i oroliga tider. Det sena 1800-talets storstäder förknippades med snabb spårbunden trafik och Stadtbahn var en viktig del av den infrastruktur som kunde få Berlin att framstå som ett världsledande urbant centrum. Efter en modernisering under mellankrigstiden framstod Berlins tunnelbanesystem vid andra världskrigets utbrott som Europas modernaste. Tunnelbanesystemet – dvs. S- och U-Bahn – var nerven i stadens kommuni-

kationer, stationerna stolta tecken på modernitet och framsteg.

Efter kriget och Berlins delning kom de fyra ockupationsmakterna – Frankrike, Storbritannien, Sovjetunionen och USA – överens om att förlägga driften av tunnelbanenätet i den sovjetiska zonen. Efter det att muren hade byggts och gränsen mellan Öst- och Västberlin hade stängts, fortsatte tunnelbanan att rulla, ständigt korsande järnridån fram och tillbaka, dock utan att stanna vid varje station. I själva verket var Friedrichstrasse den enda stationen där en gränsövergång var möjlig.

Tågen gick, men moderniseringarna av vagnpark och stationer avtog på båda sidor om muren. Till många "K-märkt-entusisters" glädje kunde man här efter murens fall uppleva ganska intakta stationer från mellankrigstiden. I så måtto var stationen vid Friedrichstrasse ett undantag. Här gjordes en omfattande modernisering av stationshallen på 1970-talet. Men tillräckligt finns kvar för att kunna berätta om den moderna stadens uttryck i kommunikationerna. Bahnhof Friedrichstrasse skulle därmed – lika väl som den berättelse som jag fick glimtar av genom turistbåtens passerande – kunnat användas för att berätta om storstadens modernitet i allmänhet och dess kommunikationssystem i synnerhet. Friedrichstrasse järnvägsstation skulle kunna vara väsentlig också som en slags utvidgning av detta perspektiv. Europa är järnvägens kontinent. Inte i den meningen att det inte skulle finnas järnvägar i andra delar av världen, men järnvägen är just den gamla världens modernitet. De stora städernas järnvägsstationer påminner oss om Europas storhetstid, väldiga konstruktioner i stål och glas men inte längre skinande blanka utan gamla och nötta som konti-

nenten själv. Järnvägsstationen är det moderna som blivit lite gammalmodigt.

Vad hade hänt om guiderna istället tagit fasta på den historien? Eller kanske berättelsen om gatan Friedrichstrasse som ett kulturellt centrum, som leder fram till museer, teatrar och restauranger och dit människor under den tidiga efterkrigstiden kom för att uppleva Berthold Brechts omvälvande och nydanande teaterkonst. Utifrån platsen själv är dessa berättelser lika sanna och lika väsentliga som den historia som guiderna framför.

Platsen används. Den utgör ett avstamp för en berättelse, för en historia man väljer åt sig. Men man kan inte välja fritt. Platsen själv har sitt att säga, den är ett spår som begränsar våra möjligheter till narrativ vidlyftighet. Det är människors verksamheter – deras intentioner – genom tiderna som nu tränger fram till oss. Det är tidigare människors handlingar och intentioner som nu kan få oss att tala genom de uppmaningar som vilar i de materiella tingen. Husen, gatorna, spåren tar oss i besittning och ger oss ett tal. Platsen – Friedrichstrasse liksom andra – är aktörer i kraft av att vara frusna handlingar.¹

Just denna plats är aktör också i en annan mening. En järnvägsstation vill få oss att resa (även om den inte alltid lyckas). För det mesta är Bahnhof Friedrichstrasse helt enkelt en järnvägsstation. Människor hastar till och från sina tåg. Några handlar i någon av de butiker som finns i stationshallen. Här blandas förortspendlarna med mer långväga och ibland ovana resenärer. Intresset är fokuserat på avgångstider och perronger. Inte på historien. Det har man för bråttom för och det finns inte heller något som direkt åkallar den. De flesta dagar är Friedrichstrasse helt enkelt en station.

Men står man, som jag gjorde, vid kanalen en tyst och stilla sommardag kan man höra turistbåtarnas högtalare berätta en annan historia. Här dominerar anekdoterna om stationen – och om Tränenpalast, tårarnas palats, den serveringslokal där de sista avskeden togs och många tårar fälldes. Detta berättar turistbåtarnas förinspelade anekdoter. Mitt emot Tränenpalast, på andra sidan kanalen, ligger Berliner Ensemble, en institution som även under det kalla kriget väckte respekt bland västliga intellektuella och teaterintresserade. Hos guiderna omnämns teatern som bäst i en kort bisats. För turisterna, tycks arrangörerna ha bestämt, är det Tränenpalast som är berättelsens nav. Och näringsstället finns kvar. Låst och tillbommat låg det den junivecka jag var där. Och låst och tillbommat var det även vid andra besök. Och kanske ska det ligga så för alltid? Kanske finns det gränser för hur långt man kan driva en skräckblandad nostalgi?²

Passerar man Tränenpalast utan turistguidernas ord ekande i öronen är det bara en grå, oansenlig betongbyggnad i en halvt övervuxen, vanskött trädgård. Det är knappast byggnaden själv som talar till oss. I stället är det turistguidernas ord som gjuter liv i den. Men båtarna passerar snabbt på väg mot nya anekdoter och andra berättelser. De flesta berlinare kan naturligtvis berättelserna om Friedrichstrasse och Tränenpalast. Men där de skyndar till och från sina tåg tycks de inte bry sig. Det vi har är en plats som tycks inbjuda till handlingar som är fast förankrade i ett omedelbart nu. Som uppmanar oss att skynda, resa... men utan synbarlig förmåga att locka fram de historiska erfarenheter som den också är bärare av. Stationen kan betraktas som ett ännu inte framlyft och profilerat kulturarv.

Häri skiljer sig Bahnhof Friedrichstrasse markant från en annan känd gränsövergång: Checkpoint Charlie, längre söderut på Friedrichstrasse. Vid den platsen, mitt i ett stråk som snabbt fyllts av nya (post)moderna hus med exklusiva affärer, kan vi se exempel på den musealisering av verkligheten som syftar till att frysa och bevara minnen av det förgångna. Ett övergivet men uppsnyggt vaktorn tjänar som monument. Ett museum har öppnats och berättar historien om muren, så att vi ska förstå att den var ett hinder för strömmen av människor från förtryckets Öst till frihetens Väst. Checkpoint Charlie är tillrättalagd för att möta turisternas önskemål om att få uppleva en glimt av det förra Berlin.

Bahnhof Friedrichstrasse försöker inte glömma sin historia, eller gömma den, men den är inte huvudsaken. Stationen främjar handlingar som är förankrade i nuet och bär sin historia som en potential, en möjlighet som kan slå ner i en som en blix – och försvinna igen lika snabbt. En av poängerna med Friedrichstrasse blir därmed att den *skulle kunna* vara en starkt laddad plats, men att den faktiskt inte är det. I alla fall inte förrän man börjar skrapa lite på ytan och öppnar platsen som en berättelse. Eller som Paul Ricouer påpekat: "Ett spår efterlämnas, ett spår förblir. Vi talar således om resterna från det förflutna, på samma sätt som resterna från en måltid eller relikerna från ett helgon eller ruinerna av ett gammalt monument" (Ricouer 1993:218). Guiderna omvandlar med sin berättelse vad som för den oinitierade helt enkelt är en järnvägsstation och en intetsägande grå betongbyggnad till just spår av ett dramatiskt förflutet. Förutsättningen är att det finns något där som kan få oss, eller guiderna, att berätta och som kan tjäna som berättelsens ankarfäste till verkligheten.

Det är genom att använda det närvarande, byggnaderna, som en port in till det förflutna, som det passerade "förr" kan upplevas som närvarande. Det materiella ger en påtaglighet som också gör historien konkret. Förståelsen av historien upphör därmed att vara en intellektuell övning och blir i stället något som appellerar till känsla och fantasi. Med fantasins hjälp kan de materiella resterna befolkas och ges liv. Byggnader och andra materiella rester äger genom sin påtagliga närvaro en övertygande kraft, de nästan tvingar oss att tro på den berättelse som serveras.

Det vi kallar kulturarv – de bestämda sätten som vi använder spår av det förflutna – har flera samhälleliga funktioner och tillskrivs värden på olika sätt. Generellt kan sägas att ett kulturarv uppstår när något, som kan länkas till det förflutna, lyfts fram och ges ett värde i samtiden just genom att vara en påtaglig länk till det förgångna. Vanligen är det enbart organisationer, territoriella och andra, som håller sig med kulturarv, medan vi på ett mer personligt plan talar om minnen eller traditioner. Genom att etableras i offentlig användning, tenderar kulturarv också att få politiska funktioner eller effekter, från de stora nationsbyggande projekten (jfr t.ex. Anderson 1983), till dagens identitetsutmejsling i regioner och på lokala platser.

Guidernas berättelse öppnar Bahnhof Friedrichstrasse som ett potentiellt spår eller kulturarv. Samtidigt är berättelsen utformad för att passa det slut vi nu kan se. Slutet har skrivit historien. Genom urvalsprocesser i samhället omvandlas vissa byggnader och platser till just spår. Nu är, som bl.a. Walter Benjamin påpekat (jfr Urry 1996), hela staden ett slags magasin för minnen av det förgångna.

Varje gata, varje hus kan utlösa associationer hos den förbipasserande. Men medan det i vanliga fall är våra egna hågkomster, kunskaper och associationer som avgör hur vi tolkar byggnadens mening, får de materiella objekt som omvandlas till kulturarv en alldeles speciell historia knuten till sig. Denna berättelse är egentligen att betrakta som ett tillägg. Utom i de fall då den blir helt dominerande (som i Checkpoint Charlie), förhindrar den inte de mer spontana associationer som kan uppkomma. Men medan byggnader vanligtvis uppfattas i förbifarten, utan någon särskild koncentration, inbjuder de byggnader som i spårets form upphöjts till kulturarv till mer medveten reflektion. De närmar sig museiföremålet som objekt för koncentrerat betraktande.

I Europa finns det otaliga lager av sådana spår, både entydiga och flertydiga, tydliga och otydliga. Att tala om det påminnande som spår innebär att det alltid måste bestå av något som är närvarande och som med stor rimlighet kan kopplas tillbaka till just det förflutna man vill berätta om. Spåren från det förflutna existerar nu, de är rester som fortfarande finns kvar. Men de är därmed också utlämnade till de tillfälligheter som styr över vad som bevaras respektive förstörs under tidens gång. Medan spåret fortfarande finns kvar, har dess kontext förändrats och kan bara upprätthållas med berättelsens hjälp. Berättelserna är viktiga eftersom det är de som omvandlar det kvarvarande spåret till "...ett närvarande tecken på något frånvarande, eller ännu bättre: som en närvarande lämning från en passage som inte längre existerar. Ett spår är alltid något närvarande som gäller för ett frånvarande förflutet. /.../ att följa ett spår är att genomföra en förmedling mellan passagens *inte längre* och märkets

ännu" (Ricouer 1993:219). Guidernas berättelser under färden nedför kanalen omvandlar omgivningen till ett bestämt spår. De som lyssnar uppmanas att betrakta omgivningarna som uttryck för ett bestämt förgånget. Berättelsen (för)leder lyssnaren över i det förflutna. Det är just etablerandet av ett samband mellan det förflutna som inte längre finns och en företeelse som finns, som omvandlar det närvarande till kulturarv. Och medan det förflutna var specifikt och bestämt, omvandlas det i den samtida användningen till något generellt. Kulturarvet kännetecknas därmed av att vara ett tecken på något som inte längre finns, men som med tingens hjälp blir till något som är värt att minnas i allmänhet. Kulturarvet är en passage mellan nu och då. Men hur ofullkomlig denna passage kan vara visas också av Bahnhof Friedrichstrasse. Till vardags hastar människor här för att nå sina tåg. Som närvarande i nuet framstår kulturarvet inte som annat än en tolkning, en tolkning som måste tävla med många andra tolkningar av den konkreta platsen. I all sin påtagliga närvaro blir kulturarvet flyktigt som tanken, eftersom det är beroende av sin *användning*. Den materiella omgivningen tycks vara utlämnad till tankens makt.

DET FRÅNVARANDE MONUMENTET

Idag – tjugo år efter att den revs – kan Berlinmuren framstå som en närmast absurd företeelse. Men den samlar samtidigt ett antal nutida berättelser vars syfte inte främst tycks vara att belysa det som varit, utan snarare att ange en riktning in i framtiden. Fram till 1989 var muren den kanske främsta symbolen på det delade

Europa, och angav i sin egen soliditet det stabila i delningen. Åtminstone var det den bild som tonade fram på avstånd. Inom Tyskland, och framför allt i Berlin, var bilden mer traumatisk. Muren delade inte bara en nationell befolkning, utan också familjer och vänner. Den skapade en tydlig mental uppdelning; de på andra sidan – "die Drüben" – blev de Andra, politiskt och tankemässigt. Världspolitiken blev i Berlin såväl lokaliserad som materialiserad. Ingen annanstans (möjligen med undantag för gränsen mellan Nord- och Sydkorea) var det kalla kriget så påtagligt som längs muren. Muren skilde åt och höll inne och skapade föreställningar av avståndstagande och längtan.

Antagligen beroende på en blandning av murens dramatiska tillkomsthistoria, de dramatiska händelser som utspelades när människor försökte fly från öst till väst, dess konkreta och påtagliga framtoning som en skiljelinje mellan två ekonomiska och politiska system, blev muren den axel kring vilken föreställningar om "den Andre" skapades, en process som fungerade åt båda håll. Det som hade uppfattats som *en nationell kultur* – den tyska – omvandlades på ungefär fyrtio år till två distinkta och olika kulturer. Då muren föll var det många som trodde och hoppades att delningen skulle visa sig varit en historisk parentes, och att saker och ting snabbt skulle återvända till "det normala", dvs. till de betingelser som rådde före andra världskriget. Självklart blev det inte så.

Muren finns inte längre som fysisk företeelse (med undantag för ett par kilometer som sparats och som i dag fungerar som muralmålningssgalleri). På vissa ställen har den tidigare muren i dag ersatts av parkstråk, på andra håll finns det inga synliga spår kvar. Men de flesta berlinare

– åtminstone de som är lite äldre – kan utan tvekan peka ut var muren gick. Som när jag tillsammans med en kollega gick en promenad och vi båda rös av känslan att *här*, mitt i den gata där vi nu gick, hade nyss stått en mur som delade inte bara en stad utan två världar. En del av denna känsla kan nog förstås som ett uttryck för vår konsternation över att muren, som så länge hade framstått som absolut oomkullrunkelig, så fast och beständig, nu helt enkelt hade lösts upp i tomma intet (jfr Borneman 1998:104).

Muren är fortfarande en referenspunkt, det var inte minst tydligt i mina relationer till tyska vänner och kollegor. Den används – inte minst i mötet med främlingar – för att beskriva såväl det geografiska som det kulturella och ekonomiska läget för konkreta platser i Berlin. Och skulle någon tveka så säljer turistbyrån kartor där murens dragning genom staden nog samt har ritats ut.

Berlinmuren är särskilt intressant för frågan om integration. På sätt och vis är det inte orimligt att betrakta åtminstone en del av det som ägt rum i Berlin sedan 1989 som en regionaliseringsprocess, där ett område som varit delat av en nationell gräns nu förenats och gått in i en process där man bygger vad som retoriskt kallas en ny gemensam identitet. Visserligen är murens fall mycket mer dramatiskt, men här finns ändå en parallell till den process vi också kunnat observera i Öresundsområdet efter det att bron mellan Danmark och Sverige öppnades (jfr Löfgren 2004). En viktig skillnad är naturligtvis att medan bron betraktas som en brygga mellan två nationalstater, som hoppas på en ökad integration, uppfattades rivningen av Berlinmuren som ett återförenande av en delad nationalstat.³ Men i båda fallen har öppnandet av den politiska gränsen

lett till en tydlig artikulation av kulturella skillnader. När DDR genom en omröstning anslöts till BRD var det under en allmän paroll om "Tysklands återförening". Men det visade sig snart att det, det egentligen var fråga om var att förena två helt skilda folk med skilda politiska, kulturella, sociala och ekonomiska traditioner (jfr Borneman 1998:114). I det vardagliga kom detta dock sällan till uttryck som just en fråga om nationell tillhörighet, utan tematiserades snarast i kulturella termer, som en skillnad mellan Wessis och Osis – människor från Väst- respektive Öst-tyskland. Dessa processer bekräftade därmed det som den österrikiska etnologen Konrad Köstlin kunnat observera på många andra håll i Europa, att när politiska gränser öppnas träder snabbt starka kulturella markeringar i deras ställen. Medan de som före 1989 befann sig på andra sidan muren helt enkelt var "de Andra" och definierades som sådana genom att befinna sig på en annan, oåtkomlig, plats, befinner de sig nu plötsligt mitt ibland de som inte varit "Andra". Det är inte en oproblematiserad situation.

Tillhörigheten till öst eller väst, som numera inte längre är fastlåst, har fyllts av en omfattande kulturell symbolik och förklaringskraft (jfr Bailey 1971). Under det tidiga 1990-talet fanns en ganska stark tendens att definiera "den kulturella muren" i etnifierande termer, dvs. förstå skillnader mellan människors sätt att agera utifrån deras födelseplats, och därmed reproducera Östberlinare och Västberlinare som två distinkta folk. Fortfarande tio år efter det att muren demonterats tjänade den till att kategorisera människor. En dag då vi var ute för att äta lunch och fick ovanligt dålig service, ursäktade en av mina tyska vänner, själv Ossi, händelsen med att servitrisen mentalt ännu inte

lämnat Östberlin. Genom att placera människor på den ena eller andra sidan av den tidigare muren anspelade man på en bred uppsättning av kulturella kännetecken, egenskaper och moraliska skyldigheter. Alla forna Osis förväntades "...to undergo a similar process of changing etiquette, work habits, and individual psychology, marked, above all by an internalization of forms of authority that previously had been exercised by coercive means from an external source" (Borneman 1998:111).

Detta tycks emellertid ha förändrats. Idag finns fortfarande en stark medvetenhet om var gränsen gick, men tillägnandet av Berlins olika delar tycks nu följa andra sociala och kulturella mönster än de etnifierade. Delar av det forna Östberlin har snabbt gentrifierats av medelklassmänniskor med sina rötter i väst, liksom slitna hyreshus i öst blivit attraktiva för studenter på jakt efter billiga bostäder. Och en del av det forna Östberlins medelklass har i sin tur flyttat över till stadens västliga delar. Den kulturella muren tycks fortfarande finnas, men idag skiljer den andra enheter och följer andra vägar än tidigare.

Frånvarons betydelse

Å andra sidan, även om muren fortfarande kan sägas vara en del av de föreställningar man förstår världen utifrån, har dess fall antagligen förvandlat Berlin till en mycket stark symbol för "det återförenade Europa". Och det är just den *frånvarande* muren som åstadkommer detta. Man kan säga att det som murens rivning – dess försvinnande som fysiskt föremål i stadsbilden – inneburit varit att den omvandlats från *spår* till *representation*, något som i första hand berör ett kommande tillstånd och en dröm eller utopi om hur det *borde* vara (jfr Kayser Nilsen 2007:159). Det

Potsdamer Platz, Berlin, 1930, sedd från norr. Illustration ur Berlin. A Photographic Portrait of the Weimar Years 1918–1933, av Thomas Friedrich. London: Tauris Parke Books, 1991.

märkliga är dock att ett frånvarande monument låser den flexibilitet som många forskare pekat på i samband med möjligheterna att omdefiniera befintliga men obsoleta monument (se t.ex. Frykman & Ehn 2007; Frykman 2007). Den frånvarande muren tycks inte kunna bli något annat än vad den en gång var – medan dess frånvaro, dess egenskap att vara icke-plats, – nu ger den en representerande funktion som pekar in i framtiden. Uttryckt på ett annat sätt kan man säga att det som var intentionen med att riva muren – att parentessätta och skapa glömska kring en historisk epok i Tysklands och

Europas historia – i själva verket kommit att fungera som en stark dystopisk påminnelse om den, ett slags tomrum som gör det politiska synligt.

Därför, för att inte glömma betydelsen av muren-som-inte-längre-skiljer-oss-åt, tycks vi ständigt måsta påminnas om var den en gång gick. På så sätt uppstår ett ganska märkligt kulturarv – ett monument vars främsta betydelse ligger i att det inte längre finns kvar.⁴ Detta innebär också att betydelsen inte enkelt kan låsas fast vid det förgångna och passerade. Den upplösta gränsen har också öppnat nya handlingsfält för Berlins invånare – nya

vägar, nya bekantskaper, nya bostäder, barer, restauranger osv. På ett mycket påtagligt sätt har platsen Berlin förändrats. Men i detta nya landskap, som för bara ett par decennier sedan tycktes vara för alltid skilt av en ogenomtränglig mur, relativiseras också politiska ideologiers och ekonomiska världssystemets beständighet.

På få andra platser har den stora europeiska återföreningen – den som handlat om det kapitalistiska systemets seger – varit så påtaglig som i Berlin. Inte bara i murens försvinnande utan också i hur man hanterat det trauma som Andra världskriget utgjort och utgör i europeiskt medvetande. I Berlin har olika grupperingar behövt förhålla sig aktivt till den europeiska historiens betydelse – från beslut om att flytta Riksdagen från Bonn till Berlin, via den multinationella exploateringen av *Potsdamer Platz* och diskussionerna kring vem som egentligen har äganderätten till Östberlins förkriksbebyggelse, till vilka stadsdelar som har det bästa utelivet. I Berlin ställs frågan om det europeiska på sin spets genom att faktisk hantera det kalla krigets kollaps och genom att faktiskt formulera en ny nationalism. I båda fallen har det förgångna fått en påtaglig närvaro i det samtida.

I de två exempel som diskuterats här, Bahnhof Friedrichstrasse och Muren, har det förgångna på olika sätt dragits in i det nutida. Men precis så behöver det naturligtvis inte vara. På *Potsdamer Platz*, som under det kalla kriget var ett ingenmansland, har man valt att låta det förgångna vara just förgånget och i stället släppt loss sen-kapitalistiska och sen-moderna multinationella jättar i ett arkitektoniskt fros-
seri.⁵

Berlin utgör därmed också en god utgångspunkt för diskussioner kring mo-

derna eller samtida kulturarv. På flera sätt har Berlin under de senaste tjugo åren förvandlats till ett enda iscensatt kulturarv. Vart man än går tycks det vara möjligt att få historien i tal. Och det är en historia som ibland ekar av underförstådd storpolitik men som likväl primärt är lokal. Som när man nu – som västerlänning – åter kan promenera längs den gamla paradgatan *Unter den Linden*, så ger detta "åter" en relief till upplevelsen av en europeisk huvudstads historia. Som plats är Berlin just denna konkreta omgivning inpyrd av framför allt den moderna historien.⁶ Det innebär också att staden kryllar av potentiella kulturarv.

Många av de författare som ägnat sig åt att skriva om kulturarv tycks vara överens om att den process då historia omvandlas till kulturarv innebär ett ofarliggörande och en stängning av de ursprungliga händelserna (se t.ex. Urry 1996, Lowenthal 1985). Kulturarv gör, enligt detta synsätt, historien till en bekräftelse på något vi redan vet, och till ting som kan besökas, beskådas och konsumeras. Denna process är givetvis inte tillfällig, utan styrd av de materiella rester som finns efter det förgångna.⁷ Utan de materiella objekten vore kulturarvsprocesserna omöjliga. Tingen bekräftar. Tränenpalast finns ju där och lockar fram berättelser.

Men det är inte tingen, de materiella lämningarna, som gör historien ofarlig. Det är de dominerande berättelserna, sätten att använda dem, som gör det. Kulturarv är materiella objekt som utgör igenkännbara rester av ett förflutet av ett visst allmänt intresse. De bildar en rumslig relation – de finns *på plats* – som bidrar till att upprätta en bestämd ordning (jfr Hetherington 1996). Kulturarv skulle i denna mening kunna betraktas som ett slags små, distinkta museer, utplacerade

på de mest oväntade ställen. Som sådana påminner de oss om rumsliga och tidsliga ordningar. De flesta kulturarv – materiella objekt som just används som påminnelser om tid och rum – är emellertid, åtminstone i princip, till skillnad mot de intentioner som präglar museala framställningar, flertydiga. Ju mindre de musealiseras, tillrättalagts för bestämda och givna upplevelser, desto mer flertydiga är de.⁸ Men det är först när dessa materiella objekt får bestämda berättelser och praktiker knutna till sig, som de också kan *fungera* som kulturarv. De materiella resterna själva är mer än något annat en möjlighet som uppmanar oss att reflektera över historien. Men de avgör inte själva vilken riktning dessa reflektioner tar. Bahnhof Friedrichstrasse är en rest av ett bestämt förflutet men utan de guidade turernas bestämda berättelser skulle platsen kunna berätta en annan historia – eller helt enkelt vara en uppmaning som talade till oförstående och därför döva öron. Det är den starka berättelsen, med förmåga att dominera över andra möjliga narrationer, som gör en plats entydig (jfr Macdonald 1995).

Det kanske också är därför muren är särskilt intressant. Den äger sin tvingande kraft genom att vara borta som fysiskt objekt – samtidigt som en hel turistindustri producerar påminnelser om var den en gång för inte så länge sedan faktiskt fanns. Här finns guider, skyltar, kartor, parkanläggningar mm. Men det är frånvaron som får oss att reflektera och berätta. Detta är en process som inte är begränsad till upplevelseindustrin, utan också finns djupt förankrad i människors vardagliga orientering i sin stad. Över huvud taget kan det ifrågasättas om turism- eller upplevelseindustrin verkligen är så avgörande för intresset för kulturarv som det gärna

framhålls (se t.ex. Svensson 1999), och kanske inte heller att kulturarv är en ofarlig version av historien. I de officiella berättelserna, kanske tydligast vid Checkpoint Charlie, är murens försvinnande en bekräftelse på att det goda segrat. Men kanske är det inte så entydigt och enkelt som att detta gör historien ofarlig. En och annan – och antagligen fler än så – går omkring i Berlin och har både behållit och erhållit en förståelse för det som var DDR-ledningens motivering till att bygga muren: Den skulle skydda människor från kapitalismens hårda utslagning. När den frånvarande muren så tydligt görs till en symbol för att det ena systemet *hela tiden* varit så mycket bättre än det andra, inbjuder den också till andra tankar. Tänk om det helt enkelt inte är så att det goda segrat? Tänk om det i murens uppförande fanns en dröm om ett samhälle utan tiggare, utslagna och hemlösa? Tänk om verkligheten inte är som en Hollywood-film där segrarna per definition är de goda redan från början? På så sätt kan kulturarvet bli en företeelse som inbjuder till *andra* berättelser.

NOTER

¹ Inspiration till det här resonemanget är hämtad i första hand från tre olika källflöden: fenomenologin (se Frykman & Gilje 2003); Massey (1994), Latour (1993).

² Enligt uppgift i en av de många guideböcker som finns (Siljeholm 2000:160) uppges att Tränenpalast omvandlats till kulturhus. Av detta syntes inga spår vid mitt besök.

³ Inom den regionalistiska skånska rörelsen finns dock de som hävdar att bron just återförenar Skåne med Danmark.

⁴ John Borneman (1998:180f) refererar till några exempel på restaureringar av den befästa gränsen men i likhet med vaktornen vid Checkpoint Charlie får dessa insatser ett annat syfte, nämligen att visa till något som passerats.

- ⁵ I skalans andra ände har bevarandet av det förgångna blivit huvudsaken i *Potsdam*
- ⁶ Och framför allt tycks dessa betydelseetyngder finnas i stadens östra delar. Det kanske säger en del om vilka som har tolkningsföreträdare – eller bara helt enkelt något om mina egna västliga glasögon. Det tycks vara så att det är i öst det finns saker att (åter)upptäcka. Den västberlinska paradgatan Kurfürstendamm har blivit ett rätt tråkigt stråk där kulturella innebörder trängts undan av butikskedjornas kommersialism. Men, det är klart, en som levt i Östberlin skulle nog kunna ha andra minnen att återuppliva där.
- ⁷ Det finns dock situationer, framför allt sådana där minnet spelar en stor roll, där det fysiska objektet är borta men har lämnat en skugga efter sig som för de som delar minne fungerar på samma sätt som en materiell lämning. För ett exempel se Hansen 1999.
- ⁸ Musealisering innebär här arrangemang för att leda besökaren fram till den officiella berättelsen. Alltså arrangemang med ett uttalat syfte att minska mångtydigheten. Musealiseringen försöker stänga möjligheterna till andra tolkningar, även om den sällan lyckas fullt ut (jfr Macdonald 1995).

LITTERATUR

- Anderson, Benedict, 1983. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Bailey, E. G. (ed.), 1971. "Introduction." In: *Gifts and Poison. The Politics of Reputation*. Oxford: Basil Blackwell.
- Bartels, Till (Herausg), 1997. *Anders reisen: Berlin*. Hamburg: Rowolt Taschenbuch Verlag.
- Bauman, Zygmunt, 1993. *Postmodern Ethics*. Oxford & Cambridge: Blackwell.
- Borneman, John, 1998. *Subversions of International Order. Studies in the Political Anthropology of Culture*. Albany: State University of New York Press.
- Frykman, Jonas & Ehn, Billy, 2007. "Inledning." I: *Minnesmärken. Att tolka det förflutna och besvärja framtiden*. Stockholm: Carlssons.
- Frykman, Jonas, 1999. "Hem till Europa. Platser för identitet och handling." I: *Rig* 1999:2.
- Frykman, Jonas, 2001. "Motovun och tingens poesi." I: Hansen, Kjell & Salomonsson, Karin (red.), *Fönster mot Europa: Platser och identiteter*. Lund: Studentlitteratur.
- Frykman, Jonas, 2007. "Partisaner i parentes. Monument som väcker obehag." I: Frykman, Jonas & Ehn, Billy (red.), *Minnesmärken. Att tolka det förflutna och besvärja framtiden*. Stockholm: Carlssons.
- Frykman, Jonas & Gilje, Nils (eds.), 2003. *Being There. New Perspectives on Phenomenology and the Analysis of Culture*. Lund: Nordic Academic Press.
- Hansen, Kjell, 1999. "Försäljning, vandrarhem, servering! Om kulturarvet och 1990-talets landsbygdsutveckling." I: O'Dell, Tom (red.), *Non Stop! Turist i upplevelseindustrialismen*. Lund: Historiska Media.
- Hetherington, Kevin, 1996. "The utopics of social ordering: Stonehenge as a museum without walls." In: Macdonald, Sharon & Fyfe, Gordon (eds.), *Theorizing Museums. Representing Identity and Diversity in a Changing World*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Kayser Nilsen, Niels, 2007. "Monument på väg. Kulturarvet i bruk och identitetens topografering." I: Frykman, Jonas & Ehn, Billy (red.), *Minnesmärken. Att tolka det förflutna och besvärja framtiden*. Stockholm: Carlssons.
- Latour, Bruno, 1993. *We Have Never Been Modern*. Cambridge Mass.: Harvard University Press.
- Lowenthal, David, 1985. *The Past is a Foreign Country*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Löfgren, Orvar, 2004. "Concrete transnationalism? Bridge building in the new economy." In: *Focaal – European Journal of Anthropology* 43.
- Macdonald, Sharon, 1995. "Consuming science: public knowledge and the dispersed politics of reception among museum visitors." In: *Media, Culture and Society* vol. 17.
- Massey, Doreen, 1994. *Space, Place and Gender*. Cambridge: Polity Press.
- Morley, David & Robins, Kevin, 1995. *Spaces of Identity. Global Media, Electronic Landscapes and Cultural Boundaries*. London & New York: Routledge.
- Ricoeur, Paul, 1993. *Från text till handling. En antologi om hermeneutik redigerad av Peter Kemp och Bengt Kristensson*. Stockholm & Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Siljeholm, Ulla & Olof, 2000. *Berlin – stad i förvandling*. Göteborg: Zagros Media.
- Svensson, Birgitta, 1999. "På naturliga äventyr i

- kulturarvet." I: O'Dell, Tom (red.), *Nonstop! Turist i upplevelseindustrialismen*. Lund: Historiska Media.
- Törnqvist, Gunnar, 1998. *Renässans för regioner – om tekniken och den sociala kommunikationens villkor*. Stockholm: SNS Förlag.
- Urry, John, 1996. "How societies remember the past." In: Macdonald, Sharon & Fyfe, Gordon (eds.), *Theorizing Museums. Representing Identity and Diversity in a Changing World*. Oxford: Blackwell Publishers.

SUMMARY

Cultural heritage – narrating materialities
(*Kulturarv – berättande materialitet*)

The starting point of the article is the development of the European Union, which now is also focusing on creating a common European culture, including a cultural heritage. Using two examples from

Berlin – Bahnhof Friedrichstrasse and the (former) wall – the article argues that cultural heritage primarily has to do with the ways traces of the past are being used in present day contexts. Most such traces, as for example the Bahnhof Friedrichstrasse, contains a multitude of possible meanings and stories, all equally true/untrue. What is actually being told depends on which stories are picked up in the present day situation. And few places are as suited for telling a story about a new, emerging Europe as Berlin. This is, even more true when it comes to the Berlin wall, which, precisely because it no longer exists physically, serves to highlight the unification of Europe.

Keywords: Europe, Berlin, cultural heritage, narratives.

Kjell Hansen, Department of Urban and Rural Development, Section for Rural development, Swedish University of Agricultural Sciences, Uppsala, and the department of Ethnology, Stockholm University, both in Sweden.